

Arheologija bojišč rimske dobe

Roman Battlefield Archaeology

© Boštjan Laharnar

Narodni muzej Slovenije, bostjan.laharnar@nms.si

Izvleček: V prispevku kratko predstavljamo glavna najdišča, zanimiva za arheologijo bojišč rimske dobe. Omenjamo dolgo tradicijo raziskav prizorišč spopadov v Aleziji in Numanciji, do najnovejših odkritij v Kalkrieseju in Kalefeldu. Menimo, da je območje današnje Slovenije za raziskovanje bojišč iz rimske dobe zelo obetajoče. Dolgo obdobje od rimskega osvajanja tega prostora, do bitk in vdorov barbarov v pozni antiki je nedvomno pustilo številne sledove spopadov.

Ključne besede: bojišča, arheologija bojišč, rimska doba, Rimski imperij, Slovenija

Abstract: This contribution briefly presents the main Roman battlefield sites throughout the territory of the former Roman Empire. We mention the long history of research on the siegeworks in Numantia (Spain) and Alesia (France) to recent discoveries in Kalkriese and Kalefeld (Germany). We believe that the territory of present day Slovenia is very promising for the Roman battlefield archaeology. The long history of conflicts, ranging from the first military campaigns in the 2nd century BC to military events in the Late Antiquity, undoubtedly left traces of battles.

Keywords: battlefields, battlefield archaeology, Roman period, Roman empire, Slovenia

V 25. številki revije Arheo je Andrej Gaspari predstavil problematiko in perspektivo arheologije bojišč in konfliktov na primeru prizorišč vojnih dogodkov in vojaških ostankov iz zadnjih dveh stoletij na prostoru Slovenije (Gaspari 2008, 101–106).

Ta znanstvena poddisciplina se je začela uveljavljati zlasti v angloameriški arheologiji v osemdesetih letih 20. stoletja, prvi vrhunec pa je doživela z ustanovitvijo Centra za arheologijo bojišč (*Centre for Battlefield Archaeology*) na univerzi v Glasgowu. Poleg Otočanov imajo inštitucionalno organizirano raziskovanje problematike zaenkrat le še znotraj posebne sekcije švedske vladne agencije za dediščino (*Riksantikvarieämbetet*). Zanimanje za arheologijo bojišč brez dvoma narašča, zato lahko v prihodnje pričakujemo oblikovanje podobnih oddelkov in izpeljavo projektov tudi v drugih državah. V prispevku na kratko predstavljamo najpomembnejše raziskave arheologije bojišč za rimsko obdobje v tujini ter nakažemo možnosti podobnih raziskav v Sloveniji.

Raziskovanje prizorišč vojaških spopadov rimske dobe

Oktobra 2008 je v nemškem Halleju potekalo tridnevno mednarodno srečanje na temo arheologije bojišč. Zbrani prispevki, ki zajemajo študije sledov spopadov od bakrene dobe do novega veka, so objavljeni v drugem zvezku serije *Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle* (Meller (ur.) 2009). Med prispevki, ki zadevajo rimsko dobo, so predstavljene raziskave prizorišč vojnih dogodkov v Numanciji, Aleziji, v osrednjih Alpah, v Kalkrieseju in Krefeld-Gellepu.

Numancija in Alezija sta dobro poznani najdišči v študijah rimske vojaške zgodovine in največkrat navajana pri-

mera arheoloških raziskav ostankov spopadov iz rimske dobe. Prva obsežna izkopavanja sistema oblegovalnih taborov in oblegovalnega jarka v Numanciji (z zavzetjem te naselbine leta 133 pr. n. št. so Rimljani po stoletju vojaških pohodov proti Keltoiberom osvojili večino Pirenejskega polotoka) segajo na začetek 20. stoletja. Raziskave zadnjih let so usmerjene v opredelitev številnega gradiva iz starih izkopavanj in multidisciplinarne raziskave na terenu; njihov cilj je natančnejše datiranje posameznih oblegovalnih taborov in določitev zaporedja časovnega poteka nastanka oblegovalnih gradenj (Luik 2002, 2009; Dobson 2008).

Še daljšo zgodovino imajo raziskave Cezarjevega obleganja Alezije, kjer se je odvila končna epizoda zatrtja Vercingetorikovega upora in osvojitve Galije. Raziskave potekajo od šestdesetih let 19. stoletja, ko so izkopavanja vodili pod okriljem Napoleona III. V zadnjih desetletjih so se raziskave, ki vključujejo izkopavanja sistema oblegovalnih gradenj, topografske analize, analize aerofotografij in študije številnih drobnih najdb, nadaljevale ter doživele več pomembnih objav (Reddé, Schnurbein 2001; Reddé 2003).

Z rimskim pohodom čez Alpe oziroma z rimsko osvojitvijo osrednjih Alp okoli leta 15 pr. n. št. so najverjetneje povezane naključno ali pa z detektorji kovin odkrite rimske vojaške najdbe. Iz antičnih pisnih virov je znan približen potek pohoda dveh armadnih skupin proti osrednjim Alpam, ki sta ju vodila Tiberji in Druz. Prva je krenila iz Galije, druga iz Verone, združili pa sta se na severnem vznožju Alp. S prodorom prve armadne skupine je povezana postavitve legijskega tabora Dangstetten ob zgornjem Renu, s pohodom druge pa kultno mesto (*Brandopferplatz*) Döttenbichl (blizu kraja Oberammergau na Bavarskem). Arheološke najdbe nakazujejo še pohod tretje

večje skupine. Z njo je povezan tabor na prelazu Septimer in sledovi vojaškega spopada v tesni Crap Ses (kanton Graubünden, Švica). Arheološke raziskave vključujejo topografske preglede poti in prelazov, ki jih je uporabljala rimska vojska, izkopavanja najvišje ležečega tabora v imperiju (Septimer, 2310 m) ter sistematičen izkop najdb s pomočjo detektorjev kovin (Zanier 2009, 89–97).

Rimsko osvajanje Alp in severno od njih ležečih območji je bilo povezano z obsežnimi vojaškimi operacijami, ki so mobilizirale veliko število vojaštva in so trajale več let. Nasprotno je najdišče Kalkriese (Spodnja Saška, Nemčija) povezano z enim samim dogodkom. Danes je večinoma sprejeto, da ožina med vzpetino *Kalkrieser Berg* in južnim delom Dolnjesaške nižine (*Großes Moor*) predstavlja prizorišče bitke v Tevtoburškem gozdu, kjer so Germani leta 9 uničili XVII., XVIII. in XIX. legijo. Do prepričljivega lociranja je pripeljalo odkritje novcev in svinčenih izstrelkov za pračo v letih 1987/1988. Sledile so sistematične in kontinuirane raziskave, ki še vedno trajajo in vključujejo intenzivne terenske preglede, analiziranje aerofotografij, sondiranja, sistematično ugotavljanje lege najdb s pomočjo detektorjev kovin in njihov izkop (Rost, Wilbster-Rost 2009, 67–79).

Na najdišču Krefeld-Gellep (antična Gelduba) ob srednjem Renu v Nemčiji so odkrili sledove vojaškega tabora in spopada med Rimljani in upornimi Batavijci leta 69. O tem dogodku natančno piše Tacit. Izkopavanja so razkrila prek sedemdeset konjskih okostij batavijske konjenice, dele orožja in vojaške opreme ter ostanke skupinske grobnice padlih vojakov (Reichmann 2009, 99–108).

Z območja nekdanjega rimskega imperija poznamo še več sklopov vojaški najdb, ki veljajo za ostanke bojev. Naj navedemo nekaj primerov.

Orožje iz Osune (Španija) povezujejo s spopadom med cezarijanci in pompejanci v državljanski vojni leta 45 pr. n. št. (Sievers 1997, 273–275). Analiza napisov na svinčenih izstrelkih za pračo iz okolice Munde (Španija) je pokazala, da gre za sledove sklepne bitke v isti vojni (Grünwald, Richter 2006, 261–269). Ob gradnji vodovoda do vasi v baskovski dolini Cuartango so pri kraju Andagoste odkrili veliko število rimskih vojaških najdb. Obsežnejše raziskave so razkrile ostanke rimskega pohodnega tabora ter sledove bitke med rimskimi vojaki in domačini, datirane v četrto desetletje pr. n. št. (Ocharan Larrondo, Unzueta Portilla 2002, 311–325).

Med raziskavami okolice rimskega tabora in rečnega pristanišča v Velsnu (Nizozemska) so našli prek 500 svinčenih izstrelkov za pračo. Povezujejo jih z napadom frizijskih upornikov na rimski tabor leta 28. Distribucija različnih oblik izstrelkov je pokazala, da so branitelji najprej porabili izstrelke enotnejših oblik, verjetno iz zaloge, nato pa manj kvalitetno izdelane izstrelke različnih oblik, ki so jih ulivali med samo bitko (Bosman 1995, 99–103).

Dramatičen dogodek so razkrila izkopavanja v Dura Europosu (Sirija). Perzijski Sasanidi so ob obleganju mesta sredi 3. stoletja skušali z rovom spodkopati mestno obzidje. Rimski branitelji pa so kopali rov v nasprotni smeri. Oba rova sta se zrušila ter pod seboj pokopala tako perzijske kot rimske vojake. Zaradi suhega podnebja so se odlično ohranili številni predmeti, ki sodijo med glavne vire za študij rimske vojaške opreme 3. stoletja (James 2004).

O poteku vojaških spopadov v Numanciji, Aleziji, Mundi, Osuni, Tevtoburškem gozdu, Geldubi itd. beremo pri antičnih avtorjih. Cezarjev opis obleganja Alezije npr. še danes velja za izjemen dokument vojaške zgodovine. Arheologija pa naredi korak več, saj z arheološko metodo lahko odkrijemo prizorišča bitk ali celo odkrijemo bojišča o katerih viri molčijo. Arheološke raziskave bojišč omogočajo prepoznavanje individualnih usod udeležencev spopada, različnih faz bitke in razumevanje različnih taktičnih vidikov.

Seznam opisov vojaških spopadov o katerih pišejo antični avtorji je dolg. D. B. Campbell je npr. zbral samo za rimska vojaška obleganja 225 navedb. Poznamo pa precej manj arheoloških najdb, ki jih je mogoče prepričljivo povezati s podatki v virih. Poleg Numancije in Alezije naj omenimo še najdišče Ategua v Španiji, kjer ostanke tabora in oblegovalnega jarka povezujejo s Cezarjevim obleganjem ter Machaerus v Jordaniji in izraelska najdišča Masado, Narbato, Yodfat in Gamlo z ostanke bojev iz časa velikega judovskega upora med 69 in 73/74 (Campbell 2002, Aviam 2007, 372–384).

V Veliki Britaniji poteka živahna diskusija o rimskih obleganjih in napadih na domorodne utrjene naselbine. V specifični travnati pokrajini britanskega podeželja so namreč poleg znanih prazgodovinskih utrjenih naselbin, predvsem z analizo aerofotografij, prepoznali številne sledove napisov in jarkov. V teh ostankih so avtorji pogosto videli

Slika 1. Najdišča omenjena v besedilu. 1 Numancija; 2 Alezija; 3 Dangstetten; 4 Döttenbichl; 5 Septimer; 6 Crap-Ses; 7 Kalkriese; 8 Krefeld-Gellep; 9 Kalefeld; 10 Osuna; 11 Munda; 12 Atequa; 13 Andagoste; 14 Velsen; 15 Dura Europos; 16 Machaerus; 17 Masada; 18 Narbata; 19 Yodfat; 20 Gamla; 21 Burnswark.

Figure 1. Sites mentioned in the text. 1 Numantia; 2 Alesia; 3 Dangstetten; 4 Döttenbichl; 5 Septimer; 6 Crap-Ses; 7 Kalkriese; 8 Krefeld-Gellep; 9 Kalefeld; 10 Osuna; 11 Munda; 12 Atequa; 13 Andagoste; 14 Velsen; 15 Dura Europos; 16 Machaerus; 17 Masada; 18 Narbata; 19 Yodfat; 20 Gamla; 21 Burnswark.

sledove rimskih oblegovalnih gradenj. Danes prevladuje mnenje, da gre pri večini primerov za ostanke dnevnih pohodnih in vadbenih taborov. Za sledove obleganja ob rimskem osvajanju ozemlja današnje Škotske pa še vedno veljajo ostanki dveh taborov in številnih jarkov ob prazgodovinski naselbini Burnswark (Campbell 2003, 19–33).

Težje kot obleganja in spopade ob vojaških taborih ali naselbinah je prepoznati prizorišča spopadov na odprtem. Velika želja raziskovalcev določiti kraj bitk, o katerih poročajo antični avtorji, pogosto ne obrodi sadov. Tako se je npr. pred lociranjem Varovega poraza v Kalkriese za prizorišče slovite bitke v Tevtoburškem gozdu potegovalo prek sedemsto krajev (Schneider 2000, 355). Glavni vzrok neuspešnega iskanja bojišč je dejstvo, da so bila

prizorišča spopadov v veliki meri »očiščena« že v antiki. Kovina je bila dragocena, zato so orožje in opremo, ki je obležala po bitki, večinoma pobrali ter popravili ali uporabili kot surovino (Bishop in Coulston 2006, 25). Bojišča na odprtem iz rimske dobe so doslej odkrili le naključno ali pa z iskanjem s pomočjo detektorjev kovin.

V zadnjem času je zlasti odmevalo odkritje številnih najdb orožja in vojaške opreme v gozdu pri kraju Kalefeld pri Northeimu (Spodnja Saška) v Nemčiji. Pričajo o bitki med rimsko vojsko in Germani globoko za mejo rimske države ob Renu v prvi polovici 3. stoletja. Prve najdbe je odkril lokalni zbiratelj z detektorjem kovin leta 2000, a jih je šele po več letih pokazal strokovnjakom. Po razkritju lokacije so nemški arheologi, predvsem zaradi

strahu pred nepooblaščenimi kopači, z detektorji kovin sistematično preiskali območje in na prostoru, večjem od kvadratnega kilometra, izkopali več sto najdb. Natančno dokumentirane in sistematično, do globine detektorskega signala, izkopane najdbe so že omogočile prve ugotovitve o taktiki, o razvrstitvi udeleženih enot in poteku bitke (Geschwinde et al. 2009, 228–232).

Slovenska perspektiva

Prostor današnje Slovenije je za arheologijo bojišč rimskega obdobja brez dvoma izjemno zanimiv. Izrazito prehodna lega ter stično območje med Italijo in Balkanskim polotokom, kjer so se odvijali ključni vojaški spopadi, je bila že večkrat poudarjena (Šašel 1976, 71–90; 1984, 113–123; 1988, 107–114). Antični pisni viri poročajo o vojaških spopadih na tem območju ali v njegovi bližini v dolgem obdobju od prvih rimskih vojaških posegov (istrska vojna 178–177 pr. n. št.), do propada ostankov antičnih struktur proti koncu 5. stoletja (Bratož 1998, 45–78).

Najstarejši materialni dokaz o vojaškem spopadu, v katerem je bila udeležena rimska vojska, je sklop rimskega orožja z Gradu pri Šmihelu pod Nanosom (J. Horvat sklop datira na konec 3. in v prvo polovico 2. st. pr. n. št.). To orožje je verjetno povezano z obleganjem in napadom na naselbino na Gradu ali pa z bitko v bližini (Horvat 2002, 158–159).

Z več notranjskih najdiščih izvirajo predmeti, povezani z rimsko vojsko (Horvat 1995, 197, t. 14: 11–22; Gaspari 2009, 323, sl. 7: 3–7; Laharnar 2009, 132–133, 141, t. 5: 4–17). Med njimi po številčnosti izstopajo svinčeni izstrelki za pračo, ki vsaj v nekaterih primerih kažejo na vojaške spopade zgodnjerske dobe.

Številne rimske vojaške najdbe, med katerimi prevladuje napadalno orožje, so bile odkrite na najdišču Grad pri Reki in v njegovi okolici. Analiza gradiva je pokazala, da so Rimljani napadli oporišče staroselcev v četrtem desetletju pr. n. št. (Istenič 2005, 77–86). Sledovi bojev, povezani z istimi vojaškimi akcijami, ki so jih Rimljani najverjetneje izvedli ob začetku Oktavijanovih vojn v Iliriku (Šašel Kos 2005, 393–471), so znani tudi z Gradišča v Cerknem (Istenič 2005, 83) in z Vrha gradu pri Pečinah na Šentviški planoti (Božič 1999, sl. 5: 5–8).

Z rimskimi vojaki v obdobju rimskega osvajanja jugo-

vzhodnih Alp, Balkana in srednjega Podonavja v avgustejski dobi lahko povežemo številne sledove. Poleg posameznih kosov orožja in vojaške opreme (npr. večina rimskih vojaških najdb iz Ljubljane, Istenič 2009, 81–85), tudi vojaške postojanke v Ljubljani (Hvalec et al. 2009, 3–4; Gaspari 2010, 113–116), na Nadleškem hribu (ANSI 1975, 154), na Ptujju (Horvat et al. 2003, 156) in v Posavju (Mason 2008, 187–198). Prizorišča morebitnih spopadov še niso bila odkrita.

V več kot poldrugo stoletje dolgem obdobju po rimski osvojitvi antični pisni viri za naš prostor ne omenjajo vojaških spopadov. Koncentracija vojaških sil ter vzpostavitev vojne krajine na večjem delu današnje Slovenije ter izgradnja in delovanje tabora II. italske legije v Ločici pri Polzeli (Kandler 1979, 172–207; Šašel Kos 1986, 253) je sledila vpadu Kvadov in Markomanov konec šestdesetih let 2. stoletja.

Po koncu severske dinastije (235) je sledilo politično in vojaško nemirno obdobje 3. stoletja in pozne antike, obdobje, ko je območje današnje Slovenije predstavljalo pomembno prehodno območje med vzhodnimi provincami in Italijo. Vojska je bila v času Dioklecijana reorganizirana v več obrambnih pasov in je skrbela za globinsko obrambo tudi v notranjosti države. Vzhodno mejo Italije je varoval obsežen sistem julijskoalpskih zapor. Ta prostor je bil vpet v vojaške operacije v številnih državljanskih vojnah in ob vse pogostejših vpadih barbarov (Ciglencečki 1997, 191–202; Bratož 1998, 58–65; Ciglencečki 1999, 306; Pflaum 2004; Ciglencečki, Milavec 2009, 2010).

Ne da bi na tem mestu hoteli in mogli povzemati že velikokrat obravnavane vojaške dogodke, povezane z državljanskimi vojnami, vpadi barbarov, valovi odseljavanja romanskega prebivalstva, dokončnim propadom antičnih struktur in številnimi sledovi vojaške prisotnosti v pozni antiki, naj ponovim le znane datume velikih bitk.

Leta 340 je v zaledju Akvileje (najverjetneje na prostoru današnje Furlanije ali zahodne Slovenije) potekala bitka med Konstantinovima sinovoma Konstantinom II. in Konstansom (Bratož 1998, 61). Dobro desetletje kasneje (351) je vojska proticesarja Magnencija premagala oddelke cesarja Konstancija II. pri Trojanah. V nadaljevanju vojne se je vojna sreča obrnila in po Konstancijevi zmagi pri Mursi (351) je v letu 352 sledilo obleganje in zavzetje Emone. Konstancijeva vojska je nato zasledovala Magnencijevo vojsko prek Hrušice, kjer je prišlo

Slika 2. Zaklad rimskega republikanskega orožja z Gradu pri Šmihelu pod Nanosom. Narodni muzej Slovenije (foto: Tomaž Lauko).

Figure 2. The Hoard of Roman Republican weapons from Grad near Šmihel pod Nanosom. The National Museum of Slovenia (photo: Tomaž Lauko).

do bitke. Magnencij je bil spet premagan in se je umaknil proti Akvileji (Šašel 1971, 205–216; Bratož 1998, 61–62). V državljanski vojni 388 se je na območju Ptuja odvila bitka med uzurpatorjem Magnom Maksimom in Teodozijem (o. c. 64). Leta 394 pa se je zgodil največji spopad na slovenskem ozemlju v antiki. Analiza pisnih virov je prizorišče znamenite bitke pri Frigidu med Evgenijem in Teodozijem prepričljivo postavila v zgornjo Vipavsko dolino, na območje Vrhpolja, Duplja in Zemona (Bratož 1994; Ciglencečki 1997, 196–189).

Dlje po dolini, ob prehodu čez reko Sočo pri Majnici, je bila stoletje kasneje (489) bitka med Vzhodnimi Goti Teoderika Velikega in Odoakrom (Bratož 2001, 40–44).

Zaenkrat za omenjene bitke ne poznamo materialnih sledi. Z obleganji in spopadi morda lahko povežemo nekatere najdbe na posameznih poznoantičnih najdiščih. Kot nakazuje analiza novčnih najdb, je ob prvi liniji julijsko-alpskih zapor prišlo do hudih bojev. Utrdbi na Lanišču in Martinj hribu sta bili oblegani in uničeni ob Teodozijevem prodoru leta 388 (Kos 1994, 446–447). Podobno usodo je, glede na novčne najdbe, verjetno doživela tudi osrednja utrdba na Hrušici ob Alarikovem pohodu 401 (Kos 1996, 204–207).

Sklep

Znanstvena srečanja o obravnavani temi in številne nove raziskave zadnjih let kažejo, da arheologija bojišč doživlja razcvet. Z razvojem metodologije in novih tehnologij so se pojavile številne nove možnosti: intenzivnih terenski pregledi zemljišč, uporaba geofizikalnih metod, sondiranja in kabinetne analize zbranih podatkov. Obetajoče so natančne meritve zemeljskega površja (LiDAR) in natančne topografske analize tistih najdišč in njihove okolice, kjer domnevamo ostanke vojaških spopadov in oblegovalnih gradenj (npr. gradišča z najdbami rimskega napadalnega orožja, območja z rimskimi vojaškimi postojankami). Še bolj kot drugje se zdi pri dokumentiranju bojišč nujno sodelovanje z lokalnimi zanesenjaki in nadzor iskalcev, ki uporabljajo detektorje kovin. Pomembno vlogo pri tem ima izobraževanje, osveščanje ter vzpostavitev mreže lokalnih zaupnikov. Do uporabe detektorja kovin se bo morala jasno opredeliti tudi stroka. Nujno bi bilo natančno definirati, v katerih primerih lahko arheolog uporabi detektor kovin in kakšna naj bo uporabljena metodologija (izkop ali neizkop najdb, nadomeščanje izkopanih najdb z označevalci itd.). Doslej so namreč vsa znana bojišča rimske dobe na odprtem odkrili amaterji z detektorji kovin (Kalkriese, Kalefeld, Crap Ses, Grad pri Reki, Gradišče v Cerknem). Kot je pokazal primer nemškega Kalefelda in Kalkrieseja je po morebitnem odkritju treba ukrepati hitro, najdišče raziskati in tako preprečiti njihovo pljenje.

Roman Battlefield Archaeology

(Summary)

Battlefield archaeology is a sub-discipline of archaeology which is gaining more and more specialist attention. In Great Britain and Sweden interest in the subject reached its peak with the establishment of the Centre for Battlefield Archaeology at the University of Glasgow and with the formation of a special section at the Swedish National Heritage Board.

The history of Ancient Rome was closely entwined with its military history. The core of the Roman military history is an aggregate of different accounts of the battles, sieges and campaigns. Scholars often try to locate ancient battlefields and interpret deposits of weapons and military equipment as the indicator of battles mentioned in ancient sources. Sites of sieges and battles near camps or settlements are more easily identified than open battles, because they often involved fixed positions, in written sources named locations and remains of the siegeworks. The discovery of the open battles usually happens by chance or from finds by treasure hunters using metal detectors. So far only a few are known. The site of Kalkriese is associated with the defeat of Varus by the German tribes in AD 9, the finds from the Crap-Ses (Switzerland, Canton of Graubünden) reflect fights during the Roman military expedition across the Alps in 16/15 BC, and the recently unearthed remains near Kalefeld (Germany, Lower Saxony) are associated with the struggle between Romans and Germanic warriors in the first half of the 3rd century.

The lands of present day Slovenia hold great promise for the Roman battlefield archaeology. This territory occupies an important strategic position at the transition from Italy to the Balkan peninsula and has played a significant role from the first Roman military actions during the 2nd century BC to the fall of Rome. Although ancient written sources mention several military events, the site of Grad near Reka and its surroundings, indicating a Roman assault in the fourth decade BC, is so far the only clearly identified battlefield from Antiquity in Slovenia.

Beside focused researches with application of verified methodologies (e. g. intensive surface survey, geophysical surveys) and new technologies (e. g. laser scanning of the earth's surface, LiDAR) it is important to collaborate with local enthusiasts and to keep control over the treasure hunters.

Literatura

- ANSI 1975, Arheološka najdišča Slovenije. Ljubljana.
- AVIAM, M. 2007, The Archaeological Illumination of Josephus' Narrative of the Battles at Yodfat and Gamla. – V: Z. Rodgers (ur.), *Making History: Josephus and historical method, Supplements to the Journal or the study of Judaism* 110, Leiden, 372–384.
- BOSMAN, A. V. A. J. 1995, Pouring lead in the pouring rain. Making lead slingshot under battle conditions. – *Journal of Roman military equipment studies* 6, 99–103.
- BOŽIČ, D. Tre insediamenti minori del gruppo protostorico di Idrija pri Bači dell' Isontino. – *Studi e Scavi* 8, 71–79.
- BRATOŽ, R. 1994, *Bitka pri Frigidu v izročilu antičnih in srednjeveških avtorjev*. – Zbirka zgodovinskega časopisa 12. Ljubljana.
- BRATOŽ, R. 2001, Soča in prehodi čez reko v antiki. – *Goriški letnik* 27, 27–50.
- BRATOŽ, R. 1998, Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi. – V: S. Granda, B. Šatej (ur.), *Množične smrti na Slovenskem. Zbornik referatov*. Izola.
- BISHOP, M. C., COULSTON, J.C.N. 2006, *Roman military equipment. From the Punic Wars to the Fall of Rome*. Oxford.
- CAMPBELL, D. B. 2002, *Aspects of Roman Siegecraft*. – University of Glasgow.
- CAMPBELL, D. B. 2003, The Roman Siege of Burnswark. – *Britannia* 34, 17–33.
- CIGLENEČKI, S. 1997, Strukturiranost poznorimske poselitve Slovenije (Strukturierung spätantiker Besiedlung Sloweniens). – *Arheološki vestnik* 48, 191–201.
- CIGLENEČKI, S. 1999, Results and Problems in the Archaeology of the Late Antiquity in Slovenia / Izsledki in problemi poznoantične arheologije v Sloveniji – *Arheološki vestnik* 50, 287–309.
- CIGLENEČKI, S., T. MILAVEC 2009, The defence of north-eastern Italy in the first decennia of the 5th century. – *Forum Iulii* 33, 177–189.
- DOBSON, B. 2009, *The rôle of the fort*. – The army and the frontiers of Rome. – *Journal of Roman Archaeology, JRA Supplementary series number 74*, Oxford, 25–32.
- GASPARI, A. 2008, Perspektiva arheologije bojišč in raziskav vojaških ostankov iz zadnjih dveh stoletij na Slovenskem. – *Arheo* 25, 101–106.
- GASPARI, A. 2009, Some Iron Age and Early Roman finds from Stari grad above Unec (Notranjska, Slovenija). – In: G. Tiefengraber, B. Kavur, A. Gaspari (eds.), *Keltske študije, Studies in Celtic Archaeology 2. Papers in honour of Mitja Guštin*, Protohistorie européene 11, Montagnac, 315–329.
- GASPARI, A. 2010, »Apud horridas gentis...« . *Začetki rimskega mesta Colonia Iulia Emona. Beginnings of the Roman Town of Colonia Iulia Emona*. Ljubljana.
- GESCHWINDE M., H., HABMANN, P. LÖNNE, M. MEYER, G. MOOSBAUER 2009, Roms vergessener Feldzug. Das neu entdeckte Schlachtfeld am Harzhorn in Niedersachsen. – V: *2000 Jahre Varusschlacht. Konflikte*. Stuttgart.
- GRÜNEWALD, M., A. RICHTER 2006, *Zeugen Caesars schwerster Schlacht? Beschriftete andalusische Schleuderbleie aus der Zeit des Zweiten Punischen Krieges und der Kampagne von Munda*. – *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie* 2006, Bonn, 261–269.
- HORVAT, J. 1995, Notranjska na začetku rimske dobe: Parti pri Stari Sušici, Ambroževo gradišče in Baba pri Slavini (Notranjska (Inner Carniola) at the beginning of the Roman Period: Parti near Stara Sušica, Ambroževo gradišče and Baba near Slavina). – *Arheološki vestnik* 46, 177–216.
- HORVAT, J. 2002, The Hoard of Roman Republican Weapons from Grad near Šmihel (Zaklad rimskega republikanskega orožja z Gradu pri Šmihelu pod Nanosom). – *Arheološki vestnik* 53, 117–192.
- HORVAT, J. et al. 2003, Poetovio. Development and Topography. – V: M. Šašel Kos in P. Scherrer (ur.), *The Autonomous towns of Noricum and Pannonia / Die autonomen Städte in Noricum und Pannonien. Pannonia, Situla* 41, Ljubljana, 153–189.
- HVALEC, S. et. al. 2009, *Utrip tribune. Doživetja arheološkega vsakdana*. Ljubljana.
- ISTENIČ, J. 2005, Evidence for a very late republican siege at Grad near Reka in Western Slovenia. – *Carnuntum Jahrbuch* 2005, 77–87.

- ISTENIČ, J. 2009b, Ljubljana in rimska vojska.– In / V: P. Turk, J. Istenič, T. Knific in T. Nabergoj (ur.), *Ljubljana – kulturna dediščina reke*, Ljubljana, 81–85.
- JAMES, S. 2004, *The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937, Final Report 7, The Arms and Armour and other Military Equipment*. London.
- KANDLER, M. 1979, Zu den Grabungen F. Lorgers im Legionslager Ločica (=Lotschitz). – *Arheološki vestnik* 30, 172–207.
- KOS, P. 1986, *The Monetary Circulation in the Southeastern Alpine Region ca. 300 B. C.-A. D. 1000*. – Situla 24. Ljubljana.
- KOS, P. 1994, Denarni obtok v slovenskem prostoru v pozni antiki. – *Zgodovinski časopis* 48/4, 443–447.
- LAHARNAR, B. 2009, The Žerovnišček Iron Age hillfort near Bločice in the Notranjska region / Železnodobno gradišče Žerovnišček pri Bločicah na Notranjskem. – *Arheološki vestnik* 60, 97–157.
- LUIK, M. 2002, *Die Funde aus den römischen Lagern um Numantia im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*. – Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 31. Mainz.
- MASON, P. 2008, The Roman Fort at Obrežje and Augustan Military Activity in the Sava Valley in Slovenia. – *Rom auf dem Weg nach Germanien: Geostrategie, Vormarschstrassen und Logistik*, Bodenaltertümer Westfalens 45, Mainz, 187–198.
- MELLER, H. (ur.) 2009, *Schlachtfeldarchäologie / Battlefield Archaeology. 1. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. Oktober in Halle (Saale)*. – Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle 2. Halle.
- OCHARAN LARRONDO, J. A., M. PORTILA UNZUETA 2002, Andagoste (Cuartango, Álava): un nuevo escenario de las guerras de conquista en el norte de Hispania. – *Arqueología military Romana en Hispania, Gladius* 5, 311–325.
- PFLAUM, V. 2004, *Poznorimski obrambni in vojaški sledovi 5. stoletja na ozemlju sedanje Slovenije*. – Doktorska disertacija, Univerza v Ljubljani. Ljubljana.
- REDDE, M. 2003, *Alésia - L'archéologie face à l'imaginaire*. Paris.
- REDDÉ, M., S. VON SCHNURBEIN (ur.) 2001, *Alésia. Fouilles et recherches franco-allemandes sur les travaux militaires romains autour du Mont-Auxois (1991–1997)*, Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres 22, Paris, 293–362.
- REICHMANN, C. 2009, Die Schlacht bei Gelduba (Kre-feld-Gellep) im Herbst 69 n. Chr. – V: H. Meller (ur.) 2009, 99–108.
- ROST, A., S. WILBERS-ROST 2009, Kalkriese – Die archäologische Erforschung einer antiken Feldschlacht. – V: H. Meller (ur.) 2009, 67–79.
- SCHNEIDER, B. 2000, Poročila antičnih zgodovinopiscev o » bitki v Teutoburškem gozdu« (*clades Variana*). – *Zgodovinski časopis* 54, 315–368.
- SIEVERS, S. 1997, Alesia und Osuna: Bemerkungen zur Normierung der spätrepublikanischen Bewaffnung und Ausrüstung. – *Jornal of Roman military equipment studies* 8, 271–276.
- ŠAŠEL, J. 1971, The Struggle between Magnentius and Constantius II for Italy and Illyricum. – *Živa antika* 21, 205–216 (= *Opera selecta*. – Situla 30, Ljubljana, 716–727).
- ŠAŠEL, J. 1976, Lineamenti dell' espansione Romana nelle Alpi orientali e dei Balcani occidentali. – *Antichità Altoadriatiche* 9, 71–90 (= *Opera selecta*. – Situla 30, Ljubljana, 408–431).
- ŠAŠEL, J. 1984, Sistemi di difesa della » porta illirico-italica« nel Tardo Antico. – *Il crinale d'Europa. L' area illirico-danubiana nei suoi rapporti con il mondo classico*, 113–123, Roma (= *Opera selecta*. – Situla 30, Ljubljana, 795–805).
- ŠAŠEL, J. 1988, L' organizzazione del confine orientale d' Italia nell' Alto Medioevo. – *Antichità Altoadriatiche* 32, 107–114 (= *Opera selecta*. – Situla 30, 813–820.)
- ŠAŠEL KOS, M. 1986, *Zgodovinska podoba med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodjanu*. Ljubljana.
- ŠAŠEL KOS, M. 2005, *Appian and Illyricum*. – Situla 43. Ljubljana.
- ZANIER, W. 2009, Römische Waffenfunde vom Alpenfeldzug 15 v. Chr. – V: H. Meller (ur.) 2009, 89–97.